

بررسی آثار

میرزا غلامحسین خان افضل الملک

○ اکبر خوشزاد

التواریخ به نگارش درآورد.^۵ افضل الملک در ۱۳۲۱ ق. برای مرتبه دوم و این بار با سمت مستوفی دیوان اعلی و در رکاب علی نقی میرزا رکن الدوله ثانی حاکم جدید خراسان به آنجا رفت و به کارگذاری مخصوص ایالت خراسان و ریاست دارالانشاء حکومتی منصوب شد.^۶ زمانی که رکن الدوله حاکم کرمان شد، افضل الملک نیز از راه کویر به کرمان رفت که شرح این سفر را در کتاب سفرنامه خراسان و کرمان آورده است.

افضل الملک در ۱۳۲۳ ق. حاکم رادکان و چناران و پنج طایفه کردهای نزدیک قوچان و سه طایفه رشوانلو و پروانلو شد. پس از آن حاکم خاف و تربت حیدریه شد و پیشکاری مالیات سبزوار و قوچان را برعهده گرفت.^۷ مأموریت وی در خراسان تا سال ۱۳۱۳ ق. در زمان سلطنت احمدشاه ادامه یافت و در این سال به تهران بازگشت.^۸

سپس در زمان ریاست وزرای علاءالسلطنه به ریاست دفتر ایالتی مازندران منصوب شد و پس از آن در ۱۳۲۳ ق. به پیشکاری حکومت قم برگزیده شد. با اتمام مأموریتش در قم از کارهای حکومتی کناره‌گیری کرد و بیشتر به مطالعه کتاب‌های تاریخی و دیوان‌های شعرا مشغول شد.^۹ غلامحسین افضل الملک در ۲۳ جمادی الثانی ۱۳۴۸ ق/ ۱۳۰۸ ش. درگذشت.

افضل الملک شاعری توانا بود، در شعر المعنی تخلص می‌کرد و بیشتر شعرهای او به عربی بود. از وی دیوانی به فارسی و عربی به جای مانده است. او یکی از متقدمین سفرنامه‌نویسی در دوره قاجاریه است که در این زمینه آثار با ارزشی از خود به جای گذاشته است.

غلامحسین خان افضل الملک معروف به «ادیب» و «ادیب کرمانی»؛ مورخ و سفرنامه‌نویس عصر قاجاریه، در ۲۵ محرم ۱۲۷۹ ق. در تهران متولد شد. پدرش مهدی خان نام داشت. او جد خود را با چهار واسطه به خاندان کریم خان زند نسبت می‌دهد.^{۱۰} افضل الملک دروس مقدماتی از جمله: زبان و ادبیات فارسی و عربی، فقه، اصول و حکمت، کلام، فلسفه و تاریخ قدیم و جدید را در تهران فراگرفت و با داشتن چنین معلوماتی به دارالطباعه ناصری که تحت ریاست محمدحسین خان اعتمادالسلطنه بود، راه یافت و تحت تعلیم اعتمادالسلطنه به فعالیت پرداخت.

وی در حدود ۱۲۹۴ ق. دبیر وزارت انطباعات شد و در آنجا بعضی از رساله‌ها و سفرنامه‌های خود را گردآوری کرد.^{۱۱} افضل الملک در تألیف کتاب‌های «مرآة البلدان و الآثار و الاثار با اعتمادالسلطنه همکاری داشت. بدین منظور در ۱۳۰۷ ق. به عنوان مترجم و منشی به عضویت دارالتالیف دایرةالمعارف‌نامه دانشوران درآمد^{۱۲} و در همین سال به لقب «ندیم‌باشی» مفتخر شد و همراه محمدتقی میرزا رکن الدوله (پسر محمدشاه) که حاکم خراسان شده بود به آن دیار رفت. سپس در ۱۳۱۱ ق. به منصب استیفا رسید و جزء مستوفیان خاصه ناصرالدین شاه شد.^{۱۳}

افضل الملک در زمان سلطنت مظفرالدین شاه به واسطه دوستی با میرزا علی اصغرخان امین‌السلطان و با سفارش او مورخ رسمی شاه شد و در ۱۳۱۳ هـ. ق. به دستور شاه نگارش تاریخ دولتی و ثبت احکام شاهانه را به عهده گرفت. سپس از ۱۳۱۴ ق. تا ۱۳۱۷ ق. وقایع هرساله دوره مظفرالدین‌شاه را در کتابی به نام افضل

افضل الملک صاحب تالیفات بسیاری است که مهم‌ترین آن کتاب افضل التواریخ است. آثار او عبارتند از:

الف) تالیف:

- ۱- افضل التواریخ
 - ۲- تاریخ صدور قاجاریه
 - ۳- تاریخ و جغرافیای قم
 - ۴- سحر سامری و سفرنامه ناصری
 - ۵- سفرنامه اصفهان
 - ۶- سفرنامه خراسان و کرمان
 - ۷- سفرنامه کربلا
 - ۸- سفرنامه کلاردشت
 - ۹- سفر مازندران و وقایع مشروطه (رکن الاسفار)
 - ۱۰- ظفرنامه عضدی
 - ۱۱- قرن السعادة یا قرن السعادتین
 - ۱۲- کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم
 - ۱۳- کراسه المعی یا کراسه اعتمادی
 - ۱۴- یادداشت‌ها.
- ب) ترجمه:
- ۱- اعلام الناس (وقع للبرامکه من بنی عباس)
 - نوشته محمددیاب اتلیدی مصری، نگاشته ۱۱۰۰ ق.
 - ۲- افضل التفاسیر.

افضل التواریخ

مجموعه پنج جلدی افضل التواریخ در سال ۱۳۶۱ به کوشش دکتر منصوره اتحادیه (نظام مافی) و سیروس سعدوندیان از سوی نشر تاریخ ایران به چاپ رسید. به جز جلد اول سایر جلدها به چهار باب تقسیم شده است.

- ۱- باب اول - شرح یکساله سلطنت
- ۲- باب دوم - ذکر اسامی و زندگینامه اشخاصی که در آن سال به وزارت و پیشکاری ایالات یا حکومت ولایات، یا مباحثی ادارات و بیوتات دولتی نائل شده‌اند.
- ۳- باب سوم - ذکر اشخاصی که در آن سال به لقب دولتی نائل شده‌اند یا امتیازات دولتی را از قبیل تمثال مبارک و سایر نشانه‌های معظمه برای خود تحصیل کرده‌اند.
- ۴- باب چهارم - ذکر اشخاصی که در آن سال وفات کرده‌اند.

افضل الملک در ضمن مطالب کتاب، گاهی نیز از رساله‌ها و نوشته‌های مربوط به موضوع بهره برده است. همچنین در تمامی جلدها به جغرافیای محلی و بعضی اصطلاحات دیوانی، زندگینامه رجال و ترتیب دوایر دولتی اشاره کرده است. در پایان هر جلد نیز ترجمه بخشی از کتاب اعلام الناس را آورده است.

افضل الملک در جلد اول افضل التواریخ ضمن معرفی خود، به دستخط مظفرالدین شاه در ۱۳۱۳ اشاره می‌کند که در آن وی مأمور نگارش تاریخ سلطنت شده و در این اثر تاریخ دولتی و وقایع سلطنت و تغییر

و تعیین وزراء و حکام را به نگارش درآورد و کتاب خود را تحت عنوان جلوس مظفر به شاه تقدیم نمود.

وی وقایع کتاب را از روز ۱۷ ذی‌القعدة ۱۳۱۳ مصادف با ترور ناصرالدین شاه آغاز و تا روز دوشنبه ۲۶ ذی‌حجه الحرام ۱۳۱۳ به اتمام رساند.^۱ کتاب جلوس مظفر مورد تأیید و تشویق شاه واقع شد و به امر شاه مقرر گردید افضل الملک هر ساله وقایع سلطنت را بی‌کم و کاست به نگارش درآورده و در قبال آن اضافه موجب دریافت نماید.^۲ وی در ابتدا جلد دوم پس از حمد و ستایش خداوند، به صورت دستخط شاه درباره پرداخت اضافه موجب برای نگارش افضل التواریخ و نیز اعطای لقب افضل الملک اشاره کرده است.

افضل الملک جلد دوم را از وقایع اول محرم ۱۳۱۴ آغاز کرده است و سپس به ذکر وقایع مهم در این سال چون قتل میرزا رضا کرمانی در ۱۷ ذی‌قعدة اشاره کرده و شرح زندگی عباس میرزا ملک آرا در باب چهارم آورده است.^۳ همچنین در این بخش به جغرافیای بخشی از مناطق مسکونی جهان اشاره کرده است که شامل اوضاع و اخبار ممالک جهان، مساحت، جمعیت، کیفیت حکومت، نام پادشاه یا حاکم، نام پایتخت و قیمت کالاهای وارد شده و صادر شده است که آن را در شش جدول (آسیا، اروپا، آفریقا، امریکای شمالی، امریکای جنوبی و اقیانوسیه) آورده است.

جلد سوم با شرح عزاداری محرم ۱۳۱۵ در صاحبقرانیه شروع می‌شود. در ابتدای کتاب اخبار مربوط به دربار و خاندان پادشاه و سلام‌های اعیان و تلگراف‌هایی که به سلاطین ممالک فرستاده و جواب‌هایی که ارسال شده، آمده است. همچنین در این جلد وزارت و صدارت میرزا علی خان امین‌الدوله به طور مفصل بیان شده است.

در جلد چهارم در ابتدای کتاب به شرح عزل امین‌الدوله از صدارت پرداخته و در باب دوم این جلد پس از اشاره به عزل و نصب‌های پس از صدارت امین‌الدوله به جغرافیای ایران پرداخته است. وی ایران را به شش مملکت تقسیم کرده است. عراق، فارس، خراسان، آذربایجان، طبرستان و اهواز. سپس درباره هریک شرح مختصری آورده اما مملکت ششم یعنی اهواز و خوزستان را به تفصیل شرح داده است. وی اهواز را به نه شهر تقسیم کرده است: ۱- رامهرمز ۲- عسکر مکر ۳- تشر ۴- جندی‌شاپور ۵- شوق (شوشتر) ۶- سون ۷- نهرمندی ۸- ایندج ۹- منامه. و نیز درباره رامهرمز به تفصیل سخن گفته است.

سپس به شرح بعضی نقاط مهم خوزستان، رود کارون و عادات اهالی پرداخته است. وی منبع اطلاعاتی خود را از سفرنامه مسیو بابین و هوسه نقل می‌کند^۴ که در آن به شهرهایی چون بهبهان و کازرون اشاره شده است و در باب چهارم کتاب نیز شرح حال صفی علی‌شاه آمده است.^۵

جلد پنجم با شرح عزاداری محرم ۱۳۱۷ ق. آغاز

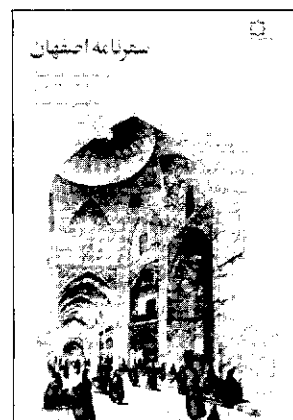
غلامحسین خان افضل الملک

سفرنامه خراسان و کرمان

به اتمام

تقریباً در شهریور ماه ۱۳۱۷

غلامحسین خان
افضل الملک
معروف به ادیب و
ادیب کرمانی در زمان
سلطنت مظفرالدین شاه
به واسطه دوستی با
میرزا علی اصغرخان
امین‌السلطان و
با سفارش او،
مورخ رسمی شاه شد
و در سال ۱۳۱۳ ه. ق.
به دستور شاه
نگارش تاریخ دولتی و
ثبت احکام شاهانه را
به عهده گرفت
که نتیجه آن
تألیف کتاب
«افضل التواریخ» بود

افضل الملك در جلد پنجم کتاب افضل التواریخ که حوادث سال ۱۳۱۷ را دربرمی گیرد، به موضوعاتی چون تأسیس و گسترش مدارس جدید، نام مدارس و توجه شاه به این گونه مدارس پرداخته است

شده، سپس به تأسیس و گسترش مدارس جدید، نام مدارس و توجه شاه به این گونه مدارس می‌پردازد.^۴ در ادامه به پرداخت ۴ قرضی که برعهده دولت ایران قرار داشته اشاره می‌کند: اول قرض رژی که چهارصد هزار لیره از دوره ناصری باقی مانده بود. دوم قرض بانک‌های روس و انگلیس و مسکویی که دولت ایران به این سه بانک پنج کرور و کسری مقروض بود. سوم قرض از تجار داخلی نزدیک به دو کرور. چهارم قرض دولت به کارکنان دیوانی که از چهار سال قبل عقب مانده بود.^۵

کتاب ۵ جلدی افضل التواریخ با شرح وقایع سال ۱۳۱۷ به پایان می‌رسد بدون آن که نویسنده به علت توقف کار اشاره‌ای کند. گویا با عدم پرداخت اضافه مقرر از سوی شاه، او از ادامه نگارش کتاب دست کشیده است.^{۱۷}

شیوه تاریخ‌نگاری افضل الملك

افضل التواریخ تاریخی سنتی به قلم مورخی دولتی است اما تحولی در تاریخ‌نگاری سنتی آن زمان محسوب می‌شود زیرا با وجود پیروی از شیوه تاریخ‌نگاری سنتی، از نظر محتوایی حاوی نکات جدیدی است که در دیگر کتاب‌های تاریخی دیده نمی‌شود. از جمله پس از بیان هر واقعه به تحلیل و نتیجه‌گیری از آن حادثه و رویداد می‌پردازد. مثل کارخانه‌های قند و کبریت که توسط امین‌الدوله تأسیس شد و او به دلایل عدم موفقیت این کارخانه‌ها اشاره می‌کند. وی برخلاف سایر تواریخ دولتی به تملق و تمجید از شخص شاه و درباریان نمی‌پردازد. چنانکه درباره مظفرالدین شاه می‌نویسد: «در تمجید این شاه من چه نویسم که آیندگان بگویند: چون افضل‌الملک مورخ این دوره بوده است، محض تملق و تمجید نوشته است به خدای احد و واحد قسم که من تملق نمی‌نویسم و حقیقت‌نگاری می‌کنم...»^{۱۸}

هرچند این مدعا با توجه به شرایط آن دوره قابل اجرا نبود و افضل‌الملک گاهی نیز تملق دیگران را گفته است اما نسبت به دیگر تواریخ آن دوره از صداقت بیشتری برخوردار است.

نگاه افضل‌الملک به مسایل و رویدادها نگاهی انتقادی است، به عنوان نمونه از میرزا نظام‌الدین مهندس الممالک وزیر معادن به خاطر عدم استخراج معادن گران‌بهای ایران، وارد نکردن ماشین ریختگری و فعالیت نداشتن وزارت معادن انتقاد می‌نماید. و یا در انتقاد از تمدن غرب می‌نویسد: «اهل اروپا... جز محسوسات درک معقولات ندارند و اسم آن‌ها را موهومات می‌گذارند.»^{۱۹}

سفرنامه خراسان و کرمان:

برای اولین بار به اهتمام قدرت الله روشنی (زعفرانلو) توسط انتشارات دانشگاه مشهد به چاپ رسید. این سفرنامه به دو بخش تقسیم می‌شود. قسمت اول مربوط به سفر خراسان است که از تهران

به مشهد در ۵ جمادی‌الاول ۱۳۲۰ ق. آغاز شد. بخش دوم کتاب درباره سفر او از خراسان به کرمان در سال ۱۳۲۱ ق. است که در آن وصف شهرها و دهات بین راه را آورده و از اوضاع تاریخی و جغرافیایی هر منطقه نیز شرحی ارائه کرده است. چون افضل‌الملک فردی محقق بود، از دیگر آثار نیز بهره برده، چنانکه در وصف شهر دامغان از کتاب *مراسدالاطلاع* یعنی خلاصه معجم‌البلدان نوشته یاقوت حموی که به وسیله صفی‌الدین بغدادی خلاصه شده است نام می‌برد و از آن نقل می‌کند.

همچنین از سبزواری و مردمش به نیکی یاد می‌کند، چون چندی نایب‌الحکومه این شهر بود.^{۲۰} نیشابور را به خوبی توصیف می‌کند و از محل قدیمی شهر اطلاعات دقیقی بیان می‌دارد.^{۲۱} در این سفرنامه اطلاعات جالبی از وضعیت روستاها و کاروانسراها و رودخانه‌ها و همچنین از شهرها و روستاهای بین راه ارائه می‌کند و نیز درباره آثار باستانی و اماکن هنری و نحوه ساخت و تاریخ بناها مطالب ارزنده‌ای نوشته است.^{۲۲} در مشهد مورد استقبال اهل علم قرار می‌گیرد. وی از ملاقات خود با میرزا صادق خان ادیب‌الممالک فراهانی مدیر روزنامه ادب در خراسان به تفصیل سخن می‌گوید. همچنین شرح حال و شجره‌نامه او را به اختصار آورده است.^{۲۳} و مسمطی از ادیب‌الممالک در مدح حضرت رسول (ص) ذکر نموده و در انتها به ثنای مظفرالدین شاه و امین‌السلطان پرداخته است.^{۲۴}

افضل‌الملک در کتاب سفرنامه خراسان و کرمان از مجالست خود با محمدکاظم صبوری ملک‌الشعراي آستان قدس رضوی و زندگی‌نامه و اشعار وی مطالبی بیان کرده است.^{۲۵} همچنین زندگی و اشعار چند تن از شعراي دیگر خراسان چون حاجی میرزا ابراهیم مشتری، میرزا داود و ادیب معروف ملاباشی را آورده است.^{۲۶}

وی در شرح زندگی میرزا داود به فرزندان او اشاره می‌کند که یکی از مشهورترین آنان میرزا افضل‌الله بدایع‌نگار است که در آن زمان ریاست دارالانشاء آستان قدس را برعهده داشت. همچنین از علما و فقهای مشهور مشهد مانند میرزا هاشم‌بن حاجی میرزا باقر حسینی و آقا میرزا محمدباقر شریعتمدار مدرس آستان رضوی، ملامحمدعلی فاضل، شیخ حسنعلی مجتهد طهران و... نام برده است.^{۲۷}

در پایان بخش اول از شاهزاده سلطان حسین میرزا تیرالدوله و اقدامات عمرانی او در تعمیر صحن حرم امام رضا(ع) به نیکی یاد می‌کند. سپس به حکومت علی‌نقی میرزا رکن‌الدوله در خراسان و سمت خود به عنوان ریاست دارالانشاء خراسان یاد کرده و در پایان این بخش به طور مختصر به قیام سالار در خراسان از زمان محمدشاه می‌پردازد.^{۲۸}

بخش دوم کتاب درباره سفر افضل‌الملک از خراسان به کرمان است. وی در ابتدای این بخش به تغییر مأموریت رکن‌الدوله از خراسان به کرمان در زمان

سفر مازندران و وقایع مشروطه
رکن الاسفار

غلامحسین افضل‌الملک

موسسه
حسین صمدی

افضل‌الملک

یکی از متقدمین

سفرنامه نویسی

در دوره قاجاریه است

که در این زمینه

آثار با ارزشی چون

سفرنامه اصفهان،

سفرنامه خراسان و

کرمان، سفرنامه کربلا،

سفرنامه کلاردشت،

سفر مازندران و وقایع

مشروطه (رکن الاسفار)

و غیره از خود

به جای گذاشته است

تکمیل سفرنامه خود به بعضی از کتاب‌های تاریخی چون زبدة التواریخ، تاریخ طبرستان و مازندران نوشته شیخ علی گیلانی، عالم‌آرای عباسی و تاریخ طبرستان و رویان و مازندران تألیف ظهیرالدین مرعشی رجوع کرد و اسامی اماکن و طوایف و رجال را به ترتیب حروف تهجی آورده است و نام این بخش از کتاب خود را رکن الاسفار نامیده است.^{۳۳} وی ضمن بررسی تاریخ شهرهای مازندران به محلی به نام «اسپند گله» مأمن محمدعلی شاه قاجار اشاره کرده و به تفصیل از زندگی و حالات محمدعلی شاه پس از عزل از سلطنت و دوران زندگی وی در روسیه و بازگشت به ایران و فرزندانش سخن گفته است.^{۳۴} در ادامه چند لغت و اصطلاح محلی چون «خورشید اسپهبد» و «کره خرش داد» و «چراغ داد و دیو» را شرح می‌دهد. وی در متن سفرنامه به فراخور حال اشعاری از خود و شاعران نامی ایران ذکر کرده است.^{۳۵}

تاریخ و جغرافیای قم یا سفرنامه قم:

این کتاب در ۱۳۵۴ ش. به کوشش حسین مدرسی طباطبایی و با پیشگفتار سیف‌الله وحیدنیا در تهران به چاپ رسیده است. در این کتاب اطلاعات گرانبهای درباره وضع اجتماعی این شهر مذهبی آمده است. افضل‌الملک در مدت ۱۷ ماه توقف خود در قم در کتابی به شرح بلوکات و باغات و عادات و اخلاق اهالی و طوایف قم پرداخته و آن را به نام میرزا جلال‌السلطان فرزند محمدتقی میرزا رکن‌الدوله اول نوشته است. فهرست برخی از مطالب آن عبارتند از: وسایل سفر در آن روزگار، کرایه رفت و آمد، اجرت حمل و نقل، کاروانسراها، مهمانخانه‌ها، نگهبانان، راهداران، سرایداران، شیوه مسافرت، لباس، خوراک، پوشاک، آستانه حضرت معصومه (س) و بیوتات تابعه، باغ‌ها، امامزادگان، علمای شیعه، قدمت تاریخی، رودخانه‌ها، آب و هوا، علویان، تشیع مردم از نخستین روزهای ورود ایشان به دین اسلام، مساجد، ایلات، شاعران، والیان (در دوره قاجار)، روستاها، آبادی‌ها، مزارع و کوهستان‌های پیرامون شهر.

سفرنامه اصفهان:

کتاب سفرنامه اصفهان به کوشش ناصر افشارفر توسط انتشارات کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۸۰ به چاپ رسیده است. در فهرست آثار افضل‌الملک نامی از سفرنامه اصفهان نیامده است و تاریخ سفر مشخص نیست. با توجه به تحریری بودن آن، احتمالاً آن را در زمان جوانی در عهد ناصر نوشته است.

نسخه خطی این کتاب به شماره ۷۹۷۶ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. سفر وی حدود چند ماه به طول انجامید. توصیفات جغرافیایی نویسنده دقیق بوده و به مسائل جزئی و روستاهایی که در زمان وی از بین رفته‌اند نیز اشاره

صدارت عبدالمجید میرزا عین‌الدوله در ۱۳۲۱ ق. اشاره می‌کند. او که جزء ارباب جمعی رکن‌الدوله بود از خراسان و از راه کویر به کرمان رفت و شرح این سفر را در ادامه سفرنامه خراسان آورده است. او در این کتاب علاوه بر شرح وضعیت جغرافیایی منطقه، به روستاها، شهرها، منازل بین راه و محصولات آن نواحی نیز اشاره کرده و برای معرفی بعضی از شهرها از کتاب سفرنامه ناصر خسرو بهره می‌برد.^{۳۶}

سفرنامه کرمان از سفرنامه خراسان مفصل‌تر است و بیشتر درباره شهرها و روستاهای بین راه سخن گفته، و از شهر کرمان مطلبی نیابوده است. علاوه بر آن افضل‌الملک پیشنهاد احداث راه آهن از راه خراسان به کرمان را ارائه کرده و امیدوار بود که این فکر روزی تحقق یابد، هرچند تاکنون این امر محقق نشده است.

سفر مازندران و وقایع مشروطه (رکن الاسفار):

این اثر به کوشش حسین صمدی در سال ۱۳۷۳ ش. از سوی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قائم‌شهر به چاپ رسید. این کتاب از روی نسخه خطی کتابخانه ملک استنساخ شده و به خط شکسته نستعلیق است. کتاب به دو بخش تقسیم می‌شود. بخش اول درباره سفرنامه مازندران است که از روز ۲۶ شعبان ۱۳۳۱ ق. آغاز شده و تا ۱۸ جمادی‌الآخر ۱۳۳۲ ق. ادامه داشته است. بخش دوم رکن‌الاسفار نام دارد که دنباله و تکمله سفرنامه است که از برخی کتاب‌های تاریخی نیز بهره برده است.

افضل‌الملک آغاز کتاب را با معرفی خود و سمت‌هایش آغاز می‌کند و قبل از شرح سفر توضیحات مختصری درباره اوضاع مملکت در دوران سلطنت احمدشاه و هرج و مرجی که در نتیجه مشروطیت بوجود آمده ارائه می‌دهد. وی همانند دیگر سفرنامه‌های خود، از ابتدا به ذکر جزئیات روستاها و شهرهای بین راه و آب و هوا و مسافت راه‌ها می‌پردازد. همچنین با نحوه تلفظ نام، این شهرها را می‌نگارد.^{۳۷} از جمله به حجاری‌های «تنگه واشی» که از آثار دوره فتحعلی‌شاه در منطقه فیروزکوه است، اشاره می‌کند. از آثار تاریخی فیروزکوه از قلعه‌ای به نام قلعه فیروز هم نام می‌برد.^{۳۸}

وی در ضمن شرح بناهای شهرسازی و بناهای دوره محمدشاه، به نگارش شرح حال ۱۲ نفر از صدراعظم‌های قاجاریه اشاره می‌کند که اعتمادالسلطنه آن را به نام خود و با عنوان صدرالتواریخ به اتابک تقدیم کرد.^{۳۹} در ادامه زندگی‌نامه میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام صدراعظم محمدشاه را نگاشته است.

وی تا ۷ جمادی‌الآخر ۱۳۳۲ ریاست کابینه ایالتی مازندران را برعهده داشت و پس از اتمام مأموریتش از راه بارفروش (بابل) و امل به تهران بازگشت.^{۴۰} افضل‌الملک پس از بازگشت به تهران برای

افضل التواریخ تاریخی سنتی به قلم مورخی دولتی است اما تحولی در تاریخ نگاری سنتی آن زمان محسوب می شود زیرا با وجود پیروی از شیوه تاریخ نگاری سنتی، از نظر محتوایی حاوی نکات جدیدی است که در دیگر کتاب های تاریخی دیده نمی شود. از جمله پس از بیان هر واقعه به تحلیل و نتیجه گیری از آن حادثه و رویداد می پردازد

کرده است.

در این کتاب ابتدا به جغرافیای طبیعی اصفهان پرداخته است. سپس حدود جغرافیایی بناهای معروف اصفهان چون: (قلعه طبرک، مسجدجامع عتیق، مسجد علی، دارالضیاء و...) را معرفی کرده است.^{۳۷} از دیگر موضوعات کتاب می توان به مدارس، امامزاده ها، کاروانسراها، حمام ها، چهارسوها، شرح پل ها و بندهای زاینده رود، محصولات کشاورزی و صنعتی و صنایع، تاریخ اصفهان و وجه تسمیه آن و در انتها به بلوکات و محلات و ناحیه ها اشاره کرد.^{۳۸} با تمام محسناتی که این اثر در ذکر جزئیات حدود جغرافیایی اصفهان ارائه کرده، اما درباره زندگی معیشتی مردم، نحوه حکومت حکام و زندگی قبایل و عشایر آن منطقه مطلبی نیاورده است.

کراسه المعی:

یکی از مهم ترین آثار افضل الملک مجموعه کراسه المعی است که مطالب متفرقه ای در آن جمع شده و در ذیل هر یک توضیحاتی آورده است. موضوعاتی چون: سنوات تاریخی و تاریخ افغان ها، شعر و علم و ادب، صورت فرامین سلاطین قدیم و منشآت متفرقه، ماده تاریخ جلوس پادشاهان گذشته و وفات آنها، اتفاقات و حادثه ها و خواص بعضی اشیاء، خط میخی و کلدانی و کوفی، عادات و اخلاق مردم، عهدنامه های سلاطین و عهدنامه حضرت رسول (ص) و علی بن ابی طالب (ع) با ارامنه، عهدنامه های سلاطین اروپا با ایران، جغرافی کلاردشت و مازندران و کرمانشاهان و بعضی ولایات ایران، قواعد راه سازی، قوانین مالیاتی، قوانین عدلیه، شرح انحصار دخانیات، قوانین سیاسی و فنون دیپلماسی، وصیت نامه عباس میرزا نایب السلطنه و بسیاری مطالب متفرقه دیگر در مجموعه کراسه المعی جمع شده است.

افضل الملک در مدت ۱۴ سالی که ریاست دارالتألیف و دارالترجمه دولتی را برعهده داشت به مرور به جمع آوری این اطلاعات پرداخته است. مقداری از آن به خط خود و مابقی به خط کاتب و منشی دارالتألیف به نگارش درآمده است. این مجموعه خطی هزار صفحه ای در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است.^{۳۹}

پی نوشت ها:

- ۱- افضل الملک، غلامحسین، سفرنامه خراسان و کرمان، به اهتمام قدرت الله روشنی (زعفرانلو)، انتشارات توس، ص ۲.
- ۲- تاطق، هما، بازرگان در داد و ستد با بانک شاهی و رژی تنباکو، تهران، توس، ۱۳۷۳، ش، ص ۵۶.
- ۳- قاسمی، سیدفرید، مشاهیر مطبوعات ایران، اعتمادالسلطنه، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۹، ش، ص ۲۴۰-۲۴۴.
- ۴- مصاحبی نائینی (عبرت)، محمدعلی، مدینه الادب،

انتشارات مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۶، ش، ص ۸۶.

۵- افضل الملک، غلامحسین، افضل التواریخ، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعلوندیان، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۶، ش، جلد اول، ص ۲۷.

۶- افضل الملک، سفرنامه خراسان و کرمان، ص ۱۲۵.

۷- افضل الملک، سفر مازندران و وقایع مشروطه (رکن الاسفار)، به کوشش حسین صمدی، دانشگاه آزاد اسلامی. واحد قائمشهر، ۱۳۷۳، ش، ص ۱۳.

۸- افضل الملک، سفرنامه خراسان و کرمان، ص ۲ و ۳.

۹- مصاحبی نائینی، مدینه الادب، ص ۸۷.

۱۰- افضل الملک، افضل التواریخ، ج ۱، ص ۲۲ و ۲۳.

۱۱- همان، ج ۲، ص ۲۶.

۱۲- همان، ج ۲، ص ۱۰۹-۱۲۸.

۱۳- این دو نفر برای تهیه تدارکات سفر هیئت دیولاقوا به ایران آمده بودند. از سفرنامه آنان ترجمه دیگری با عنوان سفرنامه جنوب ایران توسط محمدحسن اعتمادالسلطنه موجود است.

۱۴- همان، ج ۴، ص ۳۰۹-۳۳۷.

۱۵- همان، ج ۵، ص ۳۸۲-۳۸۲.

۱۶- همان، ج ۵، ص ۳۹۵-۳۹۶.

۱۷- مصاحبی نائینی، مدینه الادب، ص ۸۷.

۱۸- افضل الملک، افضل التواریخ، ج ۱، ص ۱۷.

۱۹- همان، ج ۱، ص ۲۰ و ۲۱.

۲۰- افضل الملک، سفرنامه خراسان و کرمان، ص ۴۲ و ۴۳.

۲۱- همان، ص ۴۷-۴۹.

۲۲- همان، ص ۲۵-۲۹.

۲۳- همان، ص ۵۵-۵۸.

۲۴- همان، ص ۶۰-۶۹.

۲۵- همان، ص ۶۹-۷۸.

۲۶- همان، ص ۹۱-۹۲.

۲۷- همان، ص ۹۴-۹۸.

۲۸- همان، ص ۱۱۳-۱۲۵.

۲۹- همان، ص ۱۴۶-۱۴۸.

۳۰- افضل الملک، غلامحسین، سفر مازندران و وقایع مشروطه (رکن الاسفار)، به کوشش حسین صمدی، دانشگاه آزاد اسلامی. واحد قائمشهر، ۱۳۷۳، ش، ص ۲۶-۲۸.

۳۱- همان، ص ۳۲.

۳۲- همان، ص ۵۸.

۳۳- همان، ص ۶۷.

۳۴- همان، ص ۸۷.

۳۵- همان، ص ۹۲-۱۰۶.

۳۶- همان، ص ۱۰۶-۱۴۳.

۳۷- افضل الملک، غلامحسین، سفرنامه اصفهان، به کوشش ناصر افشارفر، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۰، ش، ص ۲۷-۴۰.

۳۸- همان، ص ۴۹.

۳۹- مصاحبی نائینی، مدینه الادب، ص ۹۲؛ منزوی، احمد، فهرستواره کتاب های فارسی، جلد اول، ۱۳۷۴، ش،

انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ص ۵۴۸.